

Teresa GIZA
Wszechnica Świętokrzyska w Kielcach
Anna DĄBROWSKA
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

POTRZEBY EDUKACYJNE MŁODZIEŻY NIEDOSTOSOWANEJ SPOŁECZNIE ORAZ ICH ZASPOKAJANIE – NA PODSTAWIE EDUKACYJNO- WYCHOWAWCZEGO MODELU PRACY Z NIELETNIMI

Wprowadzenie

Związek między społecznym nieprzystosowaniem a niepowodzeniami szkolnymi jest istotnym zagadnieniem teoretycznym i praktycznym. W artykule podjęty został problem potrzeb edukacyjnych uczniów z zaburzeniami w zachowaniu. W prezentowanych tu analizach przyjęto, że specjalne potrzeby edukacyjne wskazanej grupy są uwarunkowane środowiskowo oraz są konsekwencją dotychczasowych trudności w nauce i niepowodzeń szkolnych. Zgodnie z nowymi założeniami polityki oświatowej, kształcenie uczniów niedostosowanych społecznie lub zagrożonych niedostosowaniem wymaga rozpoznawania potrzeb oraz wsparcia w ich zaspokajaniu. W tym celu wykorzystać można doświadczenia z realizacji innowacyjnego projektu *Drogowskaz życiowy*.¹ W czasie kiedy projekt powstał, intencją autorów i realizatorów było wypracowanie innowacyjnych rozwiązań praktycznych w pracy z młodzieżą społecznie niedostosowaną, możliwych do realizacji w warunkach placówek socjalizacyjnych i resocjalizacyjnych. Obszar implementacji uzyskanych rezultatów jest dużo szerszy. Jedną z możliwości jest obszar SPE.

Specjalne potrzeby edukacyjne – perspektywa prawna i pedagogiczna

Kwestia indywidualnego podejścia w kształceniu uczniów społecznie niedostosowanych lub zagrożonych niedostosowaniem, aktualnie wiązana z kategorią potrzeb edukacyjnych, od dawna była obecna w specjalnym kształceniu resocjalizującym. Organizacja nauczania oraz realizacja zadań z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej jest nierozłącznym zadaniem zakładów poprawczych i schronisk oraz młodzieżowych ośrodków wychowawczych i ośrodków socjoterapii. Indywidualny program resocjalizacji powinien być integralną częścią indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego. Przepisy dotyczące udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej, o których dalej będzie mowa, uzupełniają dotychczasowe regulacje zawarte w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z 27 grudnia 2011 r. w sprawie szczegółowych zasad kierowania, przyjmowania, przenoszenia, zwalniania i pobytu nieletnich w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, gdzie założono w § 5.1.: "W ośrodku dla każdego nieletniego opracowuje się i realizuje

¹ M.in.: A. Dąbrowska, *Innowacyjne Oddziaływania Resocjalizacyjne. Autorski model pracy edukacyjno-wychowawczej z nieletnimi*. Warszawa 2014, A. Dąbrowska, *Percepcja własnej sytuacji życiowej przez jednostki nieprzystosowane społecznie na przykładzie wychowanków MOW, MOS i Zakładów poprawczych* (w:) Bienkowska, Fajfer-Kruczek (red.), *Resocjalizacja. Probacja. Praca Penitencjarna*. Cieszyn 2014

indywidualny program edukacyjno-terapeutyczny”.² Także ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (z późniejszymi zmianami)³ w art. 66. § 1. przyjmuje: „Organizacja i system wychowawczy w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, młodzieżowych ośrodkach socjoterapii i schroniskach dla nieletnich oraz w zakładach poprawczych powinny zapewniać możliwość indywidualnego na nieletnich odpowiednio do ich osobowości i potrzeb wychowawczych”. W art. 65. § 2. ustawy określono, że: „Działalność wychowawcza powinna zmierzać przede wszystkim do wszechstronnego rozwoju osobowości i uzdolnień nieletniego oraz do kształtowania i utrwalania w nim społecznie pożądanej postawy i poczucia odpowiedzialności, tak by był on odpowiednio przygotowany do społecznie użytecznej pracy”.

Termin *specjalne potrzeby edukacyjne* sformułowała Mary Warnock w 1978 roku dla określenia kategorii uczniów, u których diagnozowano deficyty rozwojowe. Takie określenie pozwoliło, by odejść od akcentowania braków/utrudnień rozwojowych dzieci i młodzieży na rzecz ich odmienności. Specjalne potrzeby edukacyjne (SPE) są rozpoznawane u dzieci od 3. roku życia i u młodzieży do ukończenia nauki szkolnej. Wobec młodszych dzieci: od urodzenia do 3. roku życia jest stosowany termin *specjalne potrzeby rozwojowe* (SPR).

Obszar powyższych problemów został w Polsce prawnie uregulowany, wraz z wprowadzeniem zmian w systemie pomocy psychologiczno-pedagogicznej, nowej klasyfikacji SPE oraz polityki inkluzji uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi do szkół ogólnodostępnych,⁴ w przepisach oświatowych z 2010 roku w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych, a także w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz w ośrodkach. Po nowelizacji,⁵ podejmowane tu kwestie są określone następująco:

„§ 3. 1. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna udzielana uczniowi w przedszkolu, szkole i placówce polega na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia, wynikających w szczególności:

1. z niepełnosprawności;
2. z niedostosowania społecznego;
3. z zagrożenia niedostosowaniem społecznym;
4. ze szczególnych uzdolnień;
5. ze specyficznych trudności w uczeniu się;

² Dz.U. 2011 nr 296 poz. 1755. Ten przepis dotyczy również młodzieży z MOS. Aktualne rozporządzenie było poprzedzone rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 26 lipca 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad kierowania, przyjmowania, przenoszenia, zwalniania i pobytu nieletnich w młodzieżowym ośrodku wychowawczym oraz młodzieżowym ośrodku socjoterapii

³ Dz.U. 2014 poz. 382

⁴ Ministerstwo Edukacji Narodowej od 2006 r. jest członkiem Europejskiej Agencji ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej

⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2013 poz. 532)

6. z zaburzeń komunikacji językowej;
7. z choroby przewlekłej;
8. z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych;
9. z niepowodzeń edukacyjnych;
10. z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego i kontaktami środowiskowymi;
11. z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą”.

W wyżej cytowanym rozporządzeniu przewidziano pomoc psychologiczno-pedagogiczną w przedszkolu, szkole lub placówce realizowaną w trakcie bieżącej pracy z uczniami oraz w formie klas terapeutycznych, zajęć rozwijających uzdolnienia, zajęć dydaktyczno-wyrównawczych, zajęć specjalistycznych (korekcyjno-kompensacyjnych, logopedycznych, socjoterapeutycznych oraz innych zajęć o charakterze terapeutycznym), zajęć związanych z wyborem kierunku kształcenia i zawodu oraz planowaniem kształcenia i kariery zawodowej – w przypadku uczniów gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych, warsztatów oraz porad i konsultacji. Uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi można podzielić na dwie grupy: uczniów z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego (niepełnosprawnych i niedostosowanych społecznie) oraz uczniów z innymi orzeczeniami, opiniami i rozpoznaniem w szkole jako potrzebujących pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Wobec każdej z tych grup stosuje się odmienne procedury. Dla uczniów wymagających specjalnego kształcenia opracowywane są indywidualne programy edukacyjno-terapeutyczne (IPET). We wsparcie angażowane są różne osoby, które na co dzień stykają się z dzieckiem i jego problemami – nauczyciele, dyrektor szkoły, pomoc nauczyciela, asystenci edukacji romskiej, pielęgniarki środowiskowe lub higienistki szkolne, kuratorzy sądowi, asystenci rodziny i inni specjaliści. Od 1 września 2015 roku obowiązuje rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, które modyfikuje organizację kształcenia specjalnego w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, ogólnodostępnych, integracyjnych i specjalnych.⁶

Jednym z podstawowych problemów w pracy z dziećmi i młodzieżą ze SPE był brak obowiązujących klasyfikacji potrzeb i odpowiadających im działań edukacyjnych. Taką rolę pełni od niedawna *Katalog Specjalnych Potrzeb i Usług*, który oparty został na Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia, w wersji dla Dzieci i Młodzieży (ICF-CY; pełny skrót KSPiU/ICF-CY).⁷ Dokument został skonstruowany w taki sposób, aby można go było stosować w szerokim spektrum potrzeb dzieci i młodzieży: uzdolnionych poznawczo lub kierunkowo, pochodzących z różnych grup narodowościowych, mających nietypowe doświadczenia edukacyjne, obciążonych niepowodzeniami

⁶ Dz. U. 2015, poz. 1113

⁷ L. Zaremba, *Specjalne potrzeby rozwojowe i edukacyjne dzieci i młodzieży. Identyfikowanie SPR i SPE oraz sposoby ich zaspokajania*. Warszawa 2014

szkolnymi, zagrożonych niedostosowaniem społecznym lub niedostosowanych społecznie, jaki posiadających inne potrzeby."Potrzeby każdego dziecka są zróżnicowane i oryginalne. Wynikają z kontekstu posiadanych doświadczeń, określonego poziomu funkcjonowania, który może być następstwem zaburzeń struktury i funkcji ciała *versus* wysokiego poziomu rozwoju funkcji, ale również wynikiem znacznych zaniedbań ze strony najbliższego otoczenia – rodziny, szkoły, przedszkola. Mogą to być m.in. nieprawidłowe postawy i oczekiwania rodziców lub opiekunów, zaniedbania pedagogiczne, takie jak złe i niedostosowane do potrzeb dziecka lub ucznia metody wspierania jego rozwoju lub nauczania, ale również niedostarczenie w odpowiednim czasie technologii wspomagających proces kształcenia, co ma znaczący wpływ na aktywności i uczestniczenie".⁸ Katalog jest rekomendowany na wszystkich etapach pracy z uczniami: od diagnozy (specjalistycznej lub wewnątrzszkolnej) po ewaluację podjętych działań. W KSPiU/ICF-CY wyodrębniono główne obszary i podobszary oddziaływań i uwarunkowań, które są kodowane oraz usług i świadczeń służących zaspokojeniu potrzeb ucznia w celu koordynacji wsparcia. Przyjęto, że potrzeby rozwojowe i edukacyjne dzieci i młodzieży należy ujmować w następujących wymiarach: osiągnięć życiowych, osiągnięć rozwojowych i szkolnych oraz kompetencji i integracji społecznej.⁹ Katalog jest propozycją wielowymiarowego narzędzia pomiaru, która dopiero rozpoczyna zastosowanie w praktyce edukacyjnej. Jego upowszechnienie wymaga czasu oraz wypracowania stosownych procedur.

Projekt KSPiU/ICF-CY uznać należy za wartościową zmianę w regulacji systemu wsparcia psychologiczno-pedagogicznego. Inna klasyfikacja potrzeb oraz sposobów ich zaspokajania powstała przy współdziałaniu rodziców i Wydziału Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych Ośrodka Rozwoju Edukacji. Zgodnie z nią, potrzeby dzieci i młodzieży ze SPE dotyczą następujących kwestii: odpowiednia grupa akceptująca i tolerująca dziecko lub ucznia; usamodzielnienie się; autonomia; samorealizacja; stabilne środowisko życia, w tym edukacji; akceptacja, zrozumienie, dowartościowanie, pozytywne doświadczenia; poczucie bezpieczeństwa; potrzeba uwagi, poznania, szacunku; potrzeba więzi; potrzeba wsparcia psychicznego; właściwa organizacja czasu wolnego na terenie szkoły.¹⁰

Na tle tak zarysowanych koncepcji specjalnych potrzeb edukacyjnych, trzeba zapytać o specyfikę potrzeb uczniów społecznie nieprzystosowanych lub zagrożonych niedostosowaniem. Tansley i Guilford w swojej książce *The education of slow learning children* (1960) jako pierwsi wskazali na problem identyfikacji i uwzględniania odmiennych potrzeb uczniów z zaburzeniami zachowania. Autorzy formułują następujące potrzeby: bezpieczeństwa, bycia kochanym i odwzajemniania miłości, uznania przez inne dzieci, odnoszenia sukcesów i uznawania wyników pracy, niezależności i ponoszenia odpowiedzialności, aktywności i nowych doświadczeń.¹¹ Są one związane z deficytami emocjonalnymi dzieci i młodzieży o nieprawidłowej socjalizacji. Jan Konopnicki ujął tę kwestię następująco: "wszelkie emocje, jak wiemy, ujawniają się głównie w stosunkach z innymi ludźmi albo są rezultatem tych stosunków.

⁸ Ibidem, s. 42

⁹ Ibidem, s. 18

¹⁰ Ibidem, s. 86-87

¹¹ J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1966, s. 73-75

Powoduje to, że przyczyny emocjonalne wiążą się bardzo ściśle ze społecznymi, tak ściśle, że właściwie jakiegokolwiek ich rozdzielanie jest raczej sztuczne”.¹²

Problematyka specjalnych potrzeb edukacyjnych stosunkowo rzadko odnoszona jest do grupy niedostosowanych społecznie. Wynika to z kilku powodów, z których naszym zdaniem najważniejszy to – stereotypowe przekonanie, że najważniejsze są efekty socjalizacyjne w postaci braku oznak demoralizacji. Niepowodzenia szkolne i niskie wyniki nauczania są uznawane za typowe dla niedostosowanych społecznie; deficyty są postrzegane jako konsekwencja braku uzdolnień i cech osobowościowych (braki motywacji, zainteresowań, lenistwo). Dominujące zaś w praktyce sposoby pracy z uczniami z problemami socjalizacyjnymi nie wychodzą od potrzeb młodzieży i jej potencjałów, ale zależą od możliwości placówek socjalizacyjnych i resocjalizacyjnych.

Potwierdzeniem tych tez są wyniki kontroli przeprowadzonej przez Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego Najwyższej Izby Kontroli nt. *Funkcjonowania zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich*.¹³ Kontrola dotyczyła realizacji działalności edukacyjnej i wychowawczej w latach 2007-2009 i objęła 23 placówki (spośród 35 działających w kraju). W raporcie napisano m.in.: „Najwyższa Izba Kontroli ocenia negatywnie funkcjonowanie systemu resocjalizacji nieletnich, działającego w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Jest on niepełny i niespójny, a znaczna część zadań powierzonych skontrolowanym jednostkom nie jest wykonywana lub wykonywana jest niezgodnie z obowiązującymi przepisami prawnymi”, m. in. w zakresie „udzielania pomocy psychologicznej i pedagogicznej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich, w tym m.in. rodzajów prowadzonych zajęć przez psychologa i pedagoga oraz zasad dokumentowania tej działalności”.¹⁴ Stwierdzono także nieprawidłowości w niewykorzystaniu w skontrolowanym okresie środków z UE na realizację pięciu projektów dotyczących programów integracji i aktywizacji zawodowej osób przebywających w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich”.¹⁵ Stwierdzono uchybienia w zakresie przygotowania i doskonalenia zawodowego nauczycieli pracujących z młodzieżą.¹⁶ Eksperti pytani przez NIK o kierunki pożądaných zmian, wskazali na „stworzenie warunków do uczestniczenia nieletnich w procesie dydaktycznym organizowanym również poza placówką (większe otwarcie na środowisko)”, zwrócenie uwagi na możliwości rozwojowe wychowanków a nie na deficyty, dopuszczenie do udziału w resocjalizacji podmiotów społecznych, w szerszym zakresie akcentowanie potrzeby integracji społecznej i zatrudnienia.¹⁷ NIK wniosowała też o wyposażenie szkół przy placówkach resocjalizacyjnych w niezbędne pomoce naukowe oraz unowocześnienie parku maszynowego warsztatów szkolnych.

¹² J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1966, s. 65

¹³ Informacja o wynikach kontroli funkcjonowania zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, Najwyższa Izba Kontroli, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego. Warszawa, sierpień 2009

¹⁴ Ibidem, s. 2

¹⁵ Ibidem, s. 3

¹⁶ Ibidem, s. 4

¹⁷ Ibidem, s. 6

Badania nad powiazaniami między niepowodzeniami w nauce, a niedostosowaniem zapoczątkował w polskiej pedagogice resocjalizacyjnej Jan Konopnicki. Dowiódł, że istnieje linia rozwojowa zaburzeń w zachowaniu, a w fazie pierwszej występują m. in. opóźnienia i niepowodzenia szkolne oraz wagary.¹⁸ Krystyna Ostrowska potwierdziła systematyczne wagary jako ważny i pierwszy symptom nieprzystosowania społecznego.¹⁹ W diagnozie syndromu społecznego nieprzystosowania sytuacja szkolna ucznia jest istotnym wymiarem i silnym predykatorem zagrożeń rozwojowych i nieprzystosowania społecznego.²⁰ Negatywny stosunek do norm społecznych związanych z pełnieniem roli ucznia koreluje z późniejszymi zaburzeniami w funkcjonowaniu w innych rolach społecznych.

Środowisko szkolne stanowi jedną z głównych przestrzeni funkcjonowania dorastającego człowieka; podstawową formę jego aktywności powinna stanowić nauka szkolna. Nieletni kierowani do placówek wychowawczych, socjalizacyjnych lub resocjalizacyjnych zazwyczaj mają ukształtowany negatywny stosunek do nauki, doświadczyli niepowodzeń szkolnych oraz systematycznie uchylają się od obowiązku szkolnego i kształcenia zawodowego. Projektując oddziaływania resocjalizacyjne, z perspektywy tego co ustalono powyżej, punktem wyjścia powinno stać się rozpoznanie i uwzględnienie potrzeb edukacyjnych młodzieży, w szczególności tych związanych z nauką i przygotowaniem zawodowym. Przykładem takich działań jest nowatorski projekt *Drogowskaz życiowy*, którego nadrzędnym celem stało się wypracowanie dla jednostek nieprzystosowanych społecznie nowatorskiej metody, która posłuży zmianie postaw (u wychowanków) w komponente wiedzy, emocji i zachowań. Strategia realizacji założonego celu oparta została na założeniach koncepcji Twórczej Resocjalizacji autorstwa Marka Konopczyńskiego (2007) i koncentruje się na wyszukiwaniu i rozwijaniu potencjałów tkwiących w wychowankach, nie zaś na ich pozornej resocjalizacji, czyli próbie zmiany zachowań pod wpływem dostosowania się do zasad, regulaminu placówki.

Założenia i efektywność nowatorskiego modelu edukacyjno-wychowawczego dla nieletnich

Projekt *Drogowskaz życiowy*²¹ został zrealizowany dzięki grantowi przyznanemu w ramach konkursu ogłoszonego przez Ministerstwo Infrastruktury

¹⁸ J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1966; J. Konopnicki, *Niedostosowanie społeczne*. Warszawa 1971

¹⁹ K. Ostrowska, E. Milewska (red.), *Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii: przewodnik metodyczny*. Warszawa 1986

²⁰ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa 2000

²¹ Treści zawarte poniżej, w tym wyniki badań zostały już wykorzystane przez autorkę w odniesieniu do różnych kontekstów w kilku artykułach, które nie są jeszcze opublikowane, np.: A. Kieszkowska, A. Dąbrowska, *Przyczyny nieprzystosowania społecznego wychowanków placówek socjalizacyjnych i resocjalizacyjnych*; A. Dąbrowska, *Innowacyjne oddziaływania resocjalizacyjne (IOR) – autorski model wsparcia dla nieletnich szansą na optymalne uczestnictwo społeczne*; A. Dąbrowska, *Zaburzona socjalizacja a funkcjonowanie nieletnich w środowisku społecznym – prezentacja wybranych wyników badań. Zaburzone zachowania w perspektywie ekologicznej a koncepcja Twórczej Resocjalizacji. Rezultaty empiryczne i wdrożeniowe projektu innowacyjnego testującego Drogowskaz życiowy*. Upowszechnianie nowatorskiej metody, między innymi poprzez publikowanie

i Rozwoju. Obejmuje on realizację trzech obowiązkowych etapów (diagnoza, opracowanie i testowanie nowatorskiego produktu oraz upowszechnienie go). Idea projektu nawiązywała do koncepcji Twórczej Resocjalizacji, a jego głównym celem było opracowanie bardziej skutecznej, od obecnie stosowanych, metody pracy z młodzieżą nieprzystosowaną społecznie. W rezultacie stosowania tejże metody miała dokonać się zmiana postaw u nieletnich. Działania podjęte w *Drogowskazię życiowym* miały charakter eksperymentu pedagogicznego. Rozpoczął się on diagnozą, w której uczestniczyło ponad czterystu wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych, zakładów poprawczych i młodzieżowych ośrodków socjoterapii. Następnie, na podstawie jej wyników opracowano produkt finalny (model, metodę), czyli innowacyjne oddziaływania resocjalizacyjne dla nieletnich, które z kolei były poddane testowaniu w celu ustalenia ich skuteczności vs braku efektywności. Testowanie odbywało się na reprezentatywnej grupie wychowanków. Ostatni etap polegał na upowszechnieniu nowatorskiej metody w celu wdrażania jej w innych ośrodkach resocjalizacyjnych, wychowawczych i socjalizacyjnych w Polsce.

Inspiracją do opracowania założeń projektu stała się teza, z której wynikało, że stosowane obecnie środki pedagogiczne wynikające z rozwiązań regulaminowych placówek nie przynoszą oczekiwanych rezultatów, zatem zasadniczym problemem postępowania resocjalizacyjnego jest brak alternatywy. Wykorzystując lukę w tym zakresie podjęto starania o przygotowanie innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych, które nie są ukierunkowane na korektywną zmianę społecznych sposobów funkcjonowania wychowanka, lecz na rozwój jego strukturalnych czynników procesów poznawczych i twórczych. Założono, iż efektem zastosowania nowatorskiej metody powinna być zmiana postaw polegająca na powstaniu odmiennych od dotychczasowych parametrów tożsamości społecznej i indywidualnej młodzieży nieprzystosowanej społecznie, czyli: ich społeczna sylwetka powinna zmienić się na tyle, aby była akceptowana przez otoczenie. Mając przed sobą tego rodzaju wyzwanie, skoncentrowano się na kilku podstawowych kwestiach: nieprzystosowaniu społecznym jako czynniku zaburzającym układ ekologiczny, okresie dorastania (wiek wychowanków biorących udział w projekcie), a także wynikach diagnozy, dokonanej przed opracowaniem i testowaniem innowacyjnego modelu. Dotyczyła ona sytuacji życiowej (rodzinne, rówieśniczej, szkolnej) oraz postaw wychowanków zakładów poprawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych i młodzieżowych ośrodków socjoterapii.

Rozpoznanie powyższych zakresów stanowiło bazę do opracowania nowatorskiego modelu edukacyjno-wychowawczego (innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych) dla nieletnich zgodnie z zasadą, iż negatywne zachowania młodzieży traktowane są dwuaspektowo: mają naturę socjologiczną i psychologiczną.²²

artykułów zawierających wyniki badań, rezultatu etapu testowania oraz ogólne informacje o realizacji projektu, jest obowiązkowym wymogiem przy realizowaniu innowacyjnych grantów współfinansowanych ze środków UE.

²² Ibidem, s. 155; Ibidem, s. 37

Postępując zgodnie z wytyczonym planem rozpoczynam od przybliżenia istoty nieprzystosowania społecznego jako przyczyny zaburzającej funkcjonowanie układu ekologicznego.

Liczne badania naukowe prowadzone od dziesięcioleci zarówno w warunkach klinicznych, jak i przez naukowców z obszaru nauk społecznych, przyczyniają się do głębszego zrozumienia problematyki zaburzonych (dewiacyjnych) zachowań, wykolejenia (nieprzystosowania) społecznego, demoralizacji itp. Wszelkie diagnozy służą także doprecyzowaniu istniejących definicji interpretowanego problemu. Wielodyscyplinarność, a w konsekwencji: różnorodność celów poznawczych, paradygmatów, metod i narzędzi badawczych, a także miejsc oraz okoliczności prowadzonych badań skutkują opracowaniem wielu zróżnicowanych definicji *zaburzonych zachowań oraz nieprzystosowania społecznego*.²³ Dodatkową trudność powoduje fakt, iż są to zjawiska mieszczące się w kręgu zainteresowań zarówno naukowców, jak i praktyków. Ponadto, niektórzy autorzy traktują te terminy zamiennie, a inni rozdzielnie. Stąd też wynika pewna niezręczność polegająca na przedstawieniu istoty terminu, który nie posiada jednorodnej definicji. Sytuacje tego rodzaju wymuszają dokonanie wyboru jednego lub kilku opisów, spośród wielu prezentowanych w literaturze przedmiotu. Przed takim właśnie zadaniem stoi autorka niniejszej publikacji. Współczesne rozumienie *zaburzonych zachowań oraz nieprzystosowania społecznego* zostało sprecyzowane pod wpływem psychologii kognitywnej rozwijającej się w drugiej połowie XX wieku. Pewnym rozwiązaniem dla powyższych kwestii jest przyjęcie definicji E.M. Bowersa (za: B. Urban 1997),²⁴ który zaburzonymi zachowaniami określa te, które odbiegają od normy ustalonej dla danego wieku rozwojowego i przeciętnych warunków środowiskowych jednostki (dziecka, dorastającego) oraz wyrażają się przynajmniej jednym z następujących kryteriów: niezdolnością do uczenia się, która nie ma związku z czynnikami intelektualnymi, deficytami w myśleniu lub chorobami; defektami w zakresie nawiązywania i utrzymywania satysfakcjonujących kontaktów z rówieśnikami, nauczycielami; niewłaściwe sposoby zachowań lub emocje w sytuacjach standardowych; stałe lub często powtarzające się poczucie niezadowolenia i/lub depresji; skłonność do pojawiania się fizycznych przesłanek lub lęku w sytuacjach szkolnych i interpersonalnych. Zatem można wnioskować, że dzieci i młodzież charakteryzujący się zaburzeniami w zachowaniu, wyróżniają się w grupie rówieśniczej deficytami w obszarze poznawczym, behawioralnym i edukacyjnym, a rozwój tych zachowań determinowany jest w znacznym stopniu przez interakcje zachodzące pomiędzy jednostką a otoczeniem społecznym, w którym jest „zanurzona”. Istotne znaczenie relacjom: jednostka-otoczenie w poszukiwaniu przyczyn zaburzeń w zachowaniu,

²³ B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków 2000, s. 15-19; B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*. Warszawa 2008, s. 137. Terminy te w literaturze przedmiotu używane są zazwyczaj zamiennie, jednak autorka artykułu dla bardziej klarownej charakterystyki oraz uwypuklenia wspólnych cech, zdecydowała o odrębnym ujęciu, odwołując się do klasycznych i najczęściej cytowanych definicji.

²⁴ B. Urban, *Stabilność – transformacja stabilnych i ukrytych zachowań dewiacyjnych* (w:) F. Kozaczuk (red.), *Wybrane problemy pracy opiekuńczej i resocjalizacyjnej*. Rzeszów 1997a; B. Urban, *Zaburzenia emocjonalne, a przestępczość młodzieży*, „Rocznik Naukowo – Dydaktyczny”. Kraków 1997b

przypisują autorzy teorii ekologicznych.²⁵ *Nieprzystosowanie społeczne* dotyczy zarówno deficytów wewnętrznych, a więc odnosi się do aspektu psychologicznego (dotyczy zaburzeń emocjonalnych i sfery kontrolnej) oraz defektów zewnętrznych – socjologicznych, charakteryzujących się naruszeniem norm społecznych (moralnych, obyczajowych, prawnych). J. Konopnicki przyjął pewne określone kryteria *nieprzystosowania społecznego*, do których zalicza: przejawy frustracji polegające na działaniu jednostki wbrew własnym interesom, a co za tym idzie – nierealistyczna motywacja; prowokowanie skomplikowanych sytuacji powodujących kłopoty trudne do rozwikłania; zachowania jednostki nieproporcjonalne do rangi zaistniałego problemu; brak sukcesów w działaniu; złe samopoczucie wynikające z braku sukcesów. Zofia Ostriańska stwierdza, że najbardziej przydatną definicją *nieprzystosowania społecznego* jest ta, którą opracowano w Zakładzie Kryminologii PAN. Pojęcie to obejmuje dzieci i młodzież, których zachowania cechują czynniki świadczące o nieprzestrzeganiu podstawowych zasad postępowania oraz norm społecznych obowiązujących daną fazę rozwoju.²⁶

Wspólną cechą zaprezentowanych powyżej ujęć definicyjnych są wyznaczniki zachowań niezgodnych z obowiązującymi normami społecznymi, obyczajowymi, czy kulturowymi, które w konsekwencji powodują szkody dla jednostki oraz środowiska, w którym człowiek funkcjonuje i rozwija się. Dla problematyki oraz założeń projektu *Drogowskaz życiowy* istotne były jednak wyniki empirii wyjaśniające przyczyny owych dewiacji. Dane te stanowiły bowiem istotny wkład dla przygotowanego modelu pracy z nieletnimi. W procesie badawczym odwołano się do paradygmatu ekologicznego, który wykorzystuje bezsporne osiągnięcia dotychczasowych badań inspirowanych przez różne teorie psychologiczne i socjologiczne. Zgodnie z nim, zaburzone zachowania są wynikiem wadliwych interakcji pomiędzy jednostką, a jej otoczeniem społecznym. Warto w tym miejscu podkreślić, iż w literaturze spotyka się wiele koncepcji wyjaśniających przyczyny nieprzystosowania społecznego nieletnich. Niektóre teorie odwołują się do ujęcia strukturalnego, traktującego nieprzystosowanie społeczne, jako jeden z deficytów społecznych i próbują go wyjaśnić dopatrując się źródeł powstania w strukturze społecznej. Inne natomiast odwołują się bezpośrednio, bądź pośrednio, do koncepcji dezintegracji społecznej, tzn. przeistoczeń w kontekście przemian o takim właśnie charakterze.²⁷ Współczesna wiedza o zaburzeniach w zachowaniu znajduje oryginalne ujęcie problematyki w teorii ekologicznej. Jej walory wyrażają się zarówno w aspektach poznawczych, jak również praktycznych. Jest ona syntezą osiągnięć wielu dyscyplin naukowych, a także dokonań empirycznych, inspirowanych przez różne teorie psychologiczne i socjologiczne. Ujęcie ekologiczne nie tłumaczy przyczyny zaburzonych zachowań (nieprzystosowania społecznego, zachowań dewiacyjnych) deficytami tkwiącymi w jednostce – odnoszącymi się do jej właściwości psychologicznych, fizycznych, behawioralnych

²⁵ B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Warszawa 2000, s. 34-69

²⁶ Z. Ostriańska, *Psychologiczne determinanty niedostosowania społecznego i przestępczości* (w:) *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, J. Jasiński (red.). Warszawa 1978

²⁷ A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*. Warszawa 1993, s. 23; S. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa 1982, s. 71; K. Wódcz, *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*. Warszawa 1991

– czyli zjawiskami warunkowanymi czynnikami organicznymi, społecznymi lub kulturowymi, lecz wyjaśnia interakcjami między jednostką, a jej otoczeniem (przestrzenią społeczną). Nieprzystosowanie jest więc wynikiem defektów dotyczących relacji jednostki z jej zewnętrznymi obszarami przestrzeni życiowej, w których jest „zanurzona”. Eliminowanie dewiacyjnych zachowań, według założeń opisywanej koncepcji może więc dokonywać się poprzez zmianę jednostki, jej środowiska życia i rozwoju lub obydwu kontekstów równocześnie.²⁸ W projekcie innowacyjnym pod nazwą *Drogowskaz życiowy* proces badawczy opierał się na tym właśnie paradygmacie, a wyniki empirii posłużyły do opracowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych dla nieletnich, dla których podstawą naukową stała się Twórcza Resocjalizacja.

Kolejnym zagadnieniem, jakie podejmuję jest charakterystyka dorastania, a więc fazy życia wychowanków biorących udział w w/w projekcie. Okres dorastania człowieka, który nazywany jest także adolescencją obejmuje fragment życia między dzieciństwem a dorosłością i jest to czas dynamicznych, równocześnie zachodzących zmian w wielu obszarach funkcjonowania młodego człowieka. Dość często spotyka się określenie, iż dorastanie to okres tzw. *kryzysu* i to właśnie na tę fazę przypada czas rozwiązania kryzysu tożsamościowego. Jeśli nie zostanie on rozwikłany, to w kolejnych etapach życia będzie się on ujawniał pod różnymi postaciami.²⁹ Janusz Trempała³⁰ uważa, że wszystkie zadania, jakie powinny być zrealizowane przez człowieka w okresie adolescencji są niezmiernie ważną kwestią stanowiącą podstawę do wchodzenia w kolejne fazy. Jeśli ujawnione problemy nie zostaną zakończone, to jednostka pokonuje następne etapy w cyklu swojego życia z bagażem nierozwiązanych spraw, co ewidentnie utrudnia jej prawidłowe funkcjonowanie społeczne. Stanowisko to można odnieść do sytuacji życiowej wychowanków objętych programem *Drogowskaz życiowy*. Ich „bagaż problemów” w postaci demoralizacji i/lub czynów karalnych powinien zostać rozwiązany w placówce, w której przebywają, nim wkroczą w kolejną fazę życia. Rola wychowawców w tym trudnym zadaniu jest niezastąpiona, a istotnym wsparciem może być tu nowatorska metoda edukacyjno-wychowawcza dla nieletnich opracowana w ramach realizacji projektu innowacyjnego *Drogowskaz życiowy*. Niektórzy naukowcy fazę dorastania człowieka nazywają *moratorium*, a sam Erik Erikson³¹ określa ją jako *moratorium psychospołeczne*. Według niego jest to „zawieszenie pomiędzy dzieciństwem a wiekiem dorosłym”. Anna Brzezińska³² natomiast analizowany okres rozwoju określa jako „zaprogramowane opóźnienie wpisane we wrodzone schematy rozwoju, w status społeczny i zwyczaje kulturowe”. Dorastający poszukują w tym czasie idei, które są im bliskie lub które mogą odrzucić oraz ludzi, którym mogą zaufać. Okres ten charakteryzuje

²⁸ M. Orwid, K. Pietruszewski, *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Kraków 1996; B. Urban, *Zaburzenia zachowania i przestępczość młodzieży*. Kraków 2000, s. 64-75; Por. A. Dąbrowska, *Innowacyjne Oddziaływania Resocjalizacyjne drogowskazem życiowym dla młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Strategia wdrażania edukacyjno-wychowawczej metody pracy z nieletnimi*, Ostrowiec Sw. 2013

²⁹ E.H.Erikson, *Tożsamość a cykl życia*. Poznań 2004

³⁰ J. Trempała, *Koncepcja rozwoju człowieka (w:) Psychologia, podręcznik akademicki. Podstawy psychologii*, t. 1. Gdańsk 2006, s. 260

³¹ E. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań 2000, s. 274

³² A. Brzezińska, *Psychologiczne portrety człowieka*. Gdańsk 2000, s. 254

się więc między innymi podejmowanymi próbami funkcjonowania w różnych rolach i poszukiwaniem tej najodpowiedniejszej dla siebie oraz możliwościami eksperymentowania w różnych dziedzinach. Piotr Szczukiewicz³³ (1998) stwierdza, że w okresie dorastania ujawniają się u człowieka liczne trudności i sprzeczności, do których zalicza się problemy związane z przejściem od naturalnej grupy odniesienia jaką jest rodzina do grupy społecznej rówieśników. Dorastający musi pogodzić różne części własnego ja, a więc wyobrażenie o samym sobie z tym, jak postrzegają go inni ludzie. Niezwykle ważna w tym okresie jest samoocena adolescenta. Według Erika Eriksona³⁴ w okresie moratorium dokonuje się integracja tożsamości, a okres ten dzieli się na dwa etapy. Pierwszy z nich jest budowaniem tożsamości, osobowości oraz kształtowaniem konwencjonalnego modelu osądu moralnego, czego rezultatem jest zmiana w psychice jednostki oraz jej indywidualnym systemie poznawczym. Drugi, późniejszy okres nazywa się „postmodernistyczną młodością” i odznacza się on wejściem w przestrzeń społeczną poprzez zdobywanie doświadczeń w tworzenie stałych związków, podejmowaniem pracy zawodowej oraz wytyczaniem i realizowaniem celów i planów życiowych. Autor uważa, iż z okresem dorastania łączą się specyficzne zagrożenia, z których najważniejszymi są: zamęt tożsamościowy, rozproszenie roli oraz pozorne rozwiązanie kryzysu tożsamości poprzez przyjęcie tożsamości negatywnej, która jest przeciwstawna do obowiązującej w danej kulturze. Można więc stwierdzić, że obraz kryzysu analizowanej fazy życia człowieka może mieć dość różnorodne formy. Młodzi ludzie wymagają zatem wyjątkowego, profesjonalnego wsparcia ze strony najbliższych. Problem dorastających potęguje się, jeśli ich środowisko rodzinne nie może, bądź nie chce wyjść naprzeciw potrzebom swoich dzieci. Tego typu sytuacji życiowych doświadczają bez wątpienia wychowankowie przebywający w ośrodkach socjalizacyjnych, wychowawczych i resocjalizacyjnych. To właśnie dla nich zostało przygotowane przedsięwzięcie finansowane ze środków UE, którego charakterystykę przedstawiono poniżej.

W projekcie *Drogowskaz życiowy* brało udział ponad czterystu chłopców, których cechuje tzw. tożsamość negatywna. Przebywali oni w zakładach poprawczych, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i młodzieżowych ośrodkach socjoterapii. Ponad połowa z nich została umieszczona w placówce po raz pierwszy, a najczęstszym powodem umieszczenia była demoralizacja polegająca na nierealizowaniu obowiązku szkolnego, tj. w największej liczbie przypadków – opóźnienia szkolne oraz porzucenie szkoły, a w następnej kolejności częste, powtarzające się wagary. W najmniejszej liczbie przypadków ujawniły się czyny karalne, takie jak: kradzież w sposób zuchwały z włamaniem, pobicia, zagarnięcie mienia społecznego. Nieliczne były też przypadki uszkodzenia ciała, kradzieży, rozboju, zabójstwa.

Środowisko rodzinne jest podłożem procesu socjalizacji oraz wszelkich procesów wychowawczych. Ponad dziewięćdziesiąt procent chłopców biorących udział w projekcie pochodzi z rodzin patologicznych (dotyczy jednego lub obydwójga rodziców), co wygenerowało liczne błędy wychowawcze (np. dotyczące

³³ P. Szczukiewicz, *Rozwój społeczny a tożsamość*. Lublin 1998

³⁴ Ibidem

karania i nagradzania) w zakresie pełnienia funkcji rodzicielskich w ogóle, a szczególnie w odniesieniu do wieku rozwojowego. Uzyskane wyniki badań dotyczące środowiska wychowawczego nieletnich świadczą o licznych deficytach. Najdobitniej wskazują na to te rodziny, w których sąd ograniczył bądź pozbawił matkę i/lub ojca praw w stosunku do własnych dzieci. Istotną kwestią były także niewłaściwe relacje rodzinne oraz konsekwencje niskiej świadomości pedagogicznej rodziców. Dane uzyskane na podstawie diagnozy środowiska rodzinnego w percepcji nieletnich nie dają podstaw do stwierdzenia, iż są to miejsca, które dostarczają im wzorców do naśladowania. Drugim, niezmiernie ważnym środowiskiem dla młodzieży jest grupa rówieśnicza, która jest miejscem ocen i rywalizacji, a pozycja w niej może być głównym źródłem stresów. Może on zwiększać się, gdy adolescent ponosi porażki w zdobywaniu wiedzy i nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami. Okoliczności tego rodzaju utrwalają w jednostce niekorzystny obraz własnej osoby oraz w coraz większym stopniu potęgują jego nasilenie. Wyjaśnienia wymaga fakt, iż w okresie dorastania wzrasta zainteresowanie młodego człowieka opiniami innych na temat samego siebie. Szczególne znaczenie mają opinie osób znaczących w życiu jednostki, a także tych z najbliższego środowiska życia adolescenta. Rezultatem takich doświadczeń jest kształtujący się system poglądów, opinii i sądów wartościujących o sobie samym. Okres dorastania charakteryzuje też tworzenie bardziej pogłębionej samooceny, która odznacza się wiedzą o dodatnich i ujemnych cechach osobowości oraz ich wpływie na zachowanie. W całym okresie życia człowieka jego stosunek do siebie jest emocjonalny, natomiast w okresie dorastania uwidacznia się zmiana w kierunku intelektualnym. W literaturze przedmiotu wyróżnione zostały dwa elementy obrazu siebie: wiedza o samym sobie, która jest podstawą świadomości oraz samoocena.³⁵

Charakterystyka okresu dorastania wskazuje na bardzo istotne aspekty w rozwoju człowieka. Tak jak wspomniano powyżej, niezwykle ważną rolę odgrywa samoocena będąca właściwością osobowości, która kształtuje się pod wpływem stosunków społecznych. Uznano, iż wyniki dotyczące samooceny, jako istotnego elementu postaw, będą odgrywać zasadniczą rolę przy konstruowaniu nowatorskiej metody, czyli innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych. A zatem: chłopcy biorący udział w analizowanym eksperymencie pedagogicznym, zostali poddani badaniom postaw w ich własnej ocenie. Autorem zastosowanego narzędzia badawczego jest Maria Ryś.³⁶

Wychowankowie zakładów poprawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych i młodzieżowych ośrodków socjoterapii należą do grupy młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Powodem umieszczenia ich, na przykład w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, jest porzucenie nauki szkolnej, brak ciągłości realizowania obowiązku szkolnego lub częste wagary skutkujące nieotrzymaniem promocji (również kilkukrotnie) do kolejnej klasy. Stąd też trudno spodziewać się pozytywnych wyników dla postawy intelektualnej u badanych nieletnich. Dane dotyczące pierwszej z postaw ujawniły się na niskim

³⁵ L. Niebrzydowski, *O poznaniu i ocenie samego siebie. Na przykładzie młodzieży dorastającej*. Warszawa 1976; B. Galas, T. Lewowicki, *Osobowość a aspiracje*. Warszawa 1991

³⁶ M. Ryś, *Kwestionariusz do badania postaw w sytuacjach trudnych*. Warszawa 2011

poziomie, co należy interpretować, iż nieletni mieli poczucie beznadziejności. Ponadto, wyniki świadczą także o unikaniu myślenia o trudnej sytuacji w jakiej aktualnie się znajdują (pobyt w placówce). Można zatem wnioskować, że wychowankowie nie dokładali starań, aby podjąć jakiegokolwiek działania zmierzające do rozwiązania ich sytuacji; nie podejmowali starań służących poszukiwaniu realnych rozwiązań. Badani wykazywali postawę bierną charakteryzującą się dramatyzowaniem, rozważaniem najtragiczniejszych scenariuszy dotyczących przyszłości, które mogą być konsekwencją trudnej sytuacji. Tego typu postawy odbierają chęć podejmowania jakichkolwiek działań i pogłębiają negatywny nastrój. Zaprezentowane wyniki jednoznacznie świadczą o tym, że jednostka przed przystąpieniem do etapu testowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych maskowała swoje faktyczne podejście do rozwiązywania problemu. Przy nieadekwatnej samoocenie wyniki wysokie, czy bardzo wysokie w podejściu intelektualnym nie mogą być uznane za niezawodne. Taki układ danych świadczy o konfabulacji i koloryzowaniu przez jednostkę. Można zaryzykować twierdzenie, że podjęcie działań umożliwiających jednostce podnoszenie kompetencji społecznych (zaplanowanych w innowacyjnych oddziaływaniach resocjalizacyjnych) pozwoli na zmianę tego stanu rzeczy. Natomiast uzyskanie wyższych wyników przez jednostkę w tej skali może świadczyć o fakcie, że stara się ona precyzyjnie przeanalizować trudną sytuację w jakiej się znalazła i przemyśleć ją z różnych perspektyw, a w konsekwencji – wyszukać wszelkie pozytywne aspekty sprawy oraz wyeliminować negatywne z traumatycznego wydarzenia. Interesujące dla funkcjonowania nieletnich w sytuacjach trudnych są uzyskane wysokie wyniki dotyczące postaw. Jednostka, która uzyskała wyższe wyniki w komponencie wiedzy kreuje w sobie poczucie głębszego sensu w tym, co się wydarzyło.

W odniesieniu do postawy emocjonalnej można wnioskować, iż osoba, która odznacza się niskimi wynikami, a takie właśnie wystąpiły u największej liczby badanych, charakteryzuje się emocjonalnymi deficytami w radzeniu sobie z trudnymi sytuacjami życiowymi. Cechuje ją użalanie się nad sobą, wpadanie w rozpacz lub też buntowanie się w okolicznościach, kiedy napotka trudności. Zauważalny jest tu więc dość mocny ładunek emocji ukierunkowany na własną osobę. Jeśli okaże się natomiast, że badany osiągnął w analizowanej skali bardzo niskie wyniki, to mogą one świadczyć o tym, iż jednostka izoluje się od ludzi, wycofuje się z wszelkiej aktywności. Przeprowadzone wywiady wśród wychowawców wykazały, że nieletni mają bierny stosunek w odniesieniu do wszelkiej aktywności, co oznacza, że ich stosunki społeczne i relacje interpersonalne są zaburzone. Uzupełnienia wymaga jednak fakt, iż jedyną, chętnie podejmowaną aktywnością był sport. Był to więc ważny element wiedzy w konstruowaniu innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych dla wychowanków placówek. Wracając jednak do uzyskanych rezultatów badawczych dotyczących postawy emocjonalnej można wnioskować, że niskie wyniki uzyskane w tej skali wskazują na konieczność konsultacji psychologicznej. Uzyskane wyniki w skali emocjonalnej obligują do poddania się profesjonalnym oddziaływaniom psychologicznym, a w skrajnych przypadkach również psychiatrycznych. Natomiast im wyższe wyniki uzyskane w powyższej skali, tym bardziej dana osoba stara się odważnie sprostać trudnej sytuacji, zaakceptować swój ból, przeżyć go godnie, nie tracić optymizmu. Taka osoba nie wypiera swojego bólu, nie zamyka się

w sobie, ale swoim najbliższym opowiada, co czuje i co przeżywa w związku z daną sytuacją. Taka ekstrawertyczna postawa ułatwia w dużej mierze w miarę łagodne przejście i pokonanie trudnych sytuacji życiowych. Niestety, wśród badanych chłopców tego rodzaju postawy ujawniły się w znikomym procencie. Warto w tym miejscu podkreślić istotną kwestię, na którą zwracają uwagę naukowcy, a mianowicie – komponent emocjonalny człowieka z punktu psychologii rozwojowej jest bardzo złożony. Podejmowana aktywność zmierzająca do dokonania zmiany w jego obszarze często wymaga licznych i długotrwałych działań, co uwzględniono przy opracowaniu nowatorskiego modelu pracy z nieletnimi, czyli innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych. Kolejnym komponentem, których wyniki badań zaprezentowano w tym miejscu jest postawa działaniowa.³⁷

Wszyscy badani należą do jednostek wykazujących zaburzone zachowania. Jest to młodzież nieprzystosowana społecznie, których zachowania wynikają z niemożliwości powstrzymania się od działania pod wpływem bezpośrednich impulsów; zachowania są bezwolne, czyli charakteryzują się brakiem wewnętrznej kontroli. Chłopcy ci nie posiadają umiejętności uczenia się zarówno z doświadczeń, jak i z konsekwencji błędnych zachowań. Jest to czynnik powodujący nieefektywność oddziaływań wychowawczych zarówno ze strony rodziców, nauczycieli, jak i wychowawców placówek wychowawczych i resocjalizacyjnych. Zatem stosowanie kar w stosunku do takiej młodzieży nie ma żadnego znaczenia dla zmiany zachowań.³⁸ Z tego krótkiego opisu nasuwa się wniosek, iż oddziaływania wychowawcze, czy resocjalizacyjne dla młodzieży nieprzystosowanej społecznie muszą zawierać „jakieś” elementy, które spowodują zmianę postaw. Zależy więc na tym, aby jednostki nieprzystosowane społecznie zaczęły być postrzegane przez otoczenie w bardziej przyjazny sposób oraz aby prezentowane przez nich zachowania zmieniły się również na tyle, aby oni sami mogli myśleć o sobie jako o wartościowych osobach. Tego rodzaju przesłanki stały się kolejnym składnikiem danych do konstruowania edukacyjno-wychowawczego modelu dla nieletnich nazwanego innowacyjnymi oddziaływaniami resocjalizacyjnymi. Przyjrzyjmy się zatem wynikom badań dotyczącym komponentu działaniowego. Okazało się, że najwięcej wśród wychowanków jest osób, które osiągnęły niskie wyniki świadczące o poczuciu bezradności, braku sił, oczekiwaniu, że ktoś inny zainteresuje się nimi, wyręczy, pomoże, znajdzie jakieś rozwiązanie. Z analiz wynika, że im niższe wyniki, tym bardziej dana osoba poszukuje nieprawidłowych rozwiązań. Charakteryzuje się ona wycofaniem z życia lub rekompensuje swój ból za pomocą alkoholu, czy środków uspokajających lub odurzających. Interpretacja wyników badań dotycząca skali działaniowej uprawnia ponadto do wnioskowania, iż wyższe wyniki świadczą o tym, że dana osoba intensywnie stara się podejmować różnego typu działania służące pomocą w przyjęciu i rozwiązaniu trudnej sytuacji życiowej w jakiej się znalazła. Człowiek aktywnie szuka wsparcia i pomocy, aby zminimalizować problem lub go wyeliminować. Ponadto, szukając pomocy wykorzystuje własne wcześniejsze doświadczenia dotyczące radzenia sobie z innymi problemami, aby pomóc sobie

³⁷ Ibidem

³⁸ Ibidem, s. 34

w aktualnej sytuacji. Podejmuje także starania, aby zaakceptować trudną sytuację i dostosować się do niej. Kolejny raz ujawniła się więc bierność w zachowaniach nieletnich. Rezultaty empirii dotyczące postaw wychowanków placówek, dzięki zastosowanemu narzędziu KNIIŚ (kwestionariusz nastawień intrapersonalnych, interpersonalnych i nastawień wobec świata) autorstwa Ewy Wysockiej,³⁹ pozwoliły na zaprezentowanie wyników badań dotyczących najważniejszej kwestii dla konstruowania innowacyjnych oddziaływań dla nieletnich, a mianowicie – samooceny.

Tabela nr 1: Wyniki badanych grupach dla podskal samooceny KNIIŚ przed etapem testowania. M (średnia), SD (odchylenie standardowe)

Podskale KNIIŚ	Pierwszy pomiar przed etapem testowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych		
	M	SD	Istotność
SAMOOCENA GLOBALNA	113,76	14,176	p<0,00
Samoocena ogólna, niespecyficzna	28,41	4,893	p<0,05
Sfera poznawczo-intelektualna	28,28	3,979	p<0,05
Sfera fizyczna	29,62	4,947	n. i
Sfera społeczno-moralna	29,56	3,96	p<0,00
Sfera charakterologiczna	29,32	3,947	n. i

Źródło: B. Ostafińska-Molik, *Analiza wyników badań przeprowadzonych w ramach projektu innowacyjnego „Drogowskaz życiowy”*

Dane w tabeli pozwalają na wnioskowanie na temat samooceny badanych chłopców. Rezultaty empirii zostały pozyskane przed zastosowaniem nowatorskiej metody. Na ich podstawie można zaobserwować pomiar samooceny globalnej oraz trzech szczegółowych. Samoocena ogólna (niespecyficzna) i globalna opisuje uogólnione przekonanie o własnej wartości, szacunek i akceptację wobec siebie. Im wyższy wynik, tym bardziej pozytywna samoocena. Świadczą o tym następujące cechy: zadowolenie i poczucie dumy z siebie, poczucie dumy z tego kim i jakim jestem, ocena siebie, jako osoby wartościowej. Wyniki dowodzą, iż jednostka wykazująca wyższe wyniki w analizowanej skali posiada realistyczne przekonanie, że dominują w niej cechy pozytywne oraz jest pewna tego, że odznacza się zdolnościami, które pozwalają jej wykonywać różne rzeczy tak dobrze, jak inni ludzie. Natomiast w odniesieniu do pierwszej, częściowej samooceny, tj. poznawczo-intelektualnej należy przyjąć, iż diagnozuje ona przekonanie o własnej mądrości, zdolnościach, spostrzegawczości, umiejętności obserwowania otoczenia, zdarzeń, zapamiętywania, łatwości uczenia się, pomysłowości w zakresie rozwiązywania różnych zadań i problemów dnia codziennego. Kolejna częściowa samoocena w sferze społeczno-moralnej świadczy o tym, że badany postrzega siebie jako osobę atrakcyjną interpersonalnie, która przestrzega reguł społecznych i odznacza się: uczciwością, wrażliwością i empatią, a w swoim życiu kieruje się nieczynieniem krzywdy innym. Ponadto, przestrzega w życiu takich zasad jak: bycie życzliwym, otwartym

³⁹ E. Wysocka, *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata*. Kraków 2011

i szczerem w kontaktach z innymi ludźmi; jest osobą budzącą zaufanie. Sfera charakterologiczna dotyczy własnej wytrwałości, rozwagi życiowej, zaradności, odpowiedzialności za własne zachowania, staranności, prawdomówności, ambicji, poczucia humoru oraz optymizmu życiowego.⁴⁰ Podsumowując wyniki dotyczące samooceny można stwierdzić, iż niska i nieadekwatna samoocena sprzyja zaburzeniom zachowania. Osoba taka jest przekonana o słabych własnych możliwościach, braku kompetencji i umiejętności, a jej stałe myślenie o porażce osłabia motywację i zwiększa poziom odczuwanej beznadziejności.⁴¹

Powyższe rezultaty pierwszego etapu realizacji projektu innowacyjnego dały obraz postaw wychowanków placówek resocjalizacyjnych i wychowawczych. Zgromadzone dane stały się podstawą do opracowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych, których wartość merytoryczna w założeniu miała posłużyć do lepszych efektów w pracy z nieletnimi, a tym samym doprowadzić do zmiany postaw w komponencie wiedzy, emocji i zachowań. Wnioski z empirii pozwoliły wygenerować ogólne kryteria dla konstruowanego w/w modelu wsparcia dla nieletnich:

- a) uwzględnić specyfikę wieku rozwojowego nieletnich biorących udział w projekcie,
- b) zadbać o wykształcenie cech pozwalających zwiększyć motywację do działania,
- c) określić rodzaj aktywności wychowanków, który pozwoli na wypracowanie adekwatnej samooceny,
- d) określić formy aktywności nieletnich, które pozwolą na nabycie pozytywnych cech takich, jak: cierpliwość, systematyczność, sumienność, współpraca, zdrowe zasady rywalizacji w celu zminimalizowania bierności, a także planowanie przyszłości jako istotny element tworzenia się tożsamości w okresie dorastania.

Mając tego rodzaju ustalenia zaopiniowano, że innowacyjne oddziaływania resocjalizacyjne po pierwsze będą opierać się na sporcie, a po wtóre ich zastosowanie rozbudzi empatię u osób, do których są kierowane. Na tej właśnie podstawie opracowano dla młodzieży nieprzystosowanej społecznie model wsparcia, który nazwano innowacyjnymi oddziaływaniami resocjalizacyjnymi lub modelem edukacyjno-wychowawczym dla nieletnich. Aby ułatwić Czytelnikowi zrozumienie, dlaczego owa nowatorska metoda pracy jest innowacją, pozwolę sobie w tym miejscu przytoczyć jej definicję w opracowaniu Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS). Otóż projekty innowacyjne mają na celu poszukiwanie nowych, lepszych i efektywniejszych sposobów rozwiązywania problemów społecznych, mieszczących się w ramach EFS. Służą one nie tyle rozwiązywaniu problemów różnych grup społecznych (grup docelowych), ile rozwiązaniu problemów wynikających z braku właściwych instrumentów, które mogłyby być wykorzystane przy wspieraniu osób zagrożonych marginalizacją i wykluczeniem.

Mając na względzie powyższe treści opracowano model wsparcia dla nieletnich oparty na sporcie i rozbudzaniu empatii. Składa się on z cyklu sześciu

⁴⁰ Ibidem, s. 28

⁴¹ R. Franken, *Psychologia motywacji*. Gdańsk 2013

szkoleń mających formę zajęć pozalekcyjnych, a okres jego realizacji trwa około dziesięciu miesięcy, czyli jeden rok szkolny. Pierwszy etap cyklu polega na nauce pływania i zdobyciu karty pływackiej. W drugim etapie wychowankowie doskonalą tę umiejętność i przygotowują się, a następnie przystępują do egzaminu na młodszego ratownika WOPR. Trzeci etap związany jest z nauką udzielania pierwszej pomocy przedmedycznej. Zajęcia te prowadzone są z ratownikami medycznymi i strażakami, którzy na wraku samochodu demonstrują sposoby rozcinania samochodu i udzielania pomocy ofiarom wypadku komunikacyjnego. Kolejne dwa etapy, to zdobycie uprawnień sternika motorowodnego oraz umiejętności tzw. grupy szybkiego reagowania. Oznacza to, że osoby, w tym przypadku nieletni, którzy nabyli umiejętności pływackie oraz ratownicze, uczą się udzielać pierwszej pomocy będąc na „otwartej przestrzeni wodnej”; nabywają oni umiejętności udzielenia pomocy na przykład ludziom będącym w niebezpieczeństwie utraty życia w wodzie. Ostatni etap polega na nauce wychowanków postępowania z osobami niepełnosprawnymi, np. poruszającymi się na wózkach inwalidzkich. W czasie etapu testowania trenerami tej umiejętności były właśnie takie osoby.

Na zakończenie testowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych, wychowankowie ponownie zostali poddani badaniom postaw, aby stwierdzić, czy zastosowana metoda przyczyniła się do ich zmiany. Okazało się, w kontekście pierwszych badań (przed etapem testowania), że wyniki empirii uległy korzystnej zmianie. Przypominam, iż dane z pierwszej diagnozy dały niepokojące rezultaty, które świadczyły o tym, że znaczna część badanych chłopców nieprzystosowanych społecznie starała się przedstawić siebie w jak najkorzystniejszej sytuacji. Po etapie testowania okazało się, że nastąpiła oczekiwana zmiana w stosunku do pierwszego pomiaru w odniesieniu do komponentu intelektualnego. Poziom skali dotyczącej zmiany nie okazały się zbyt duże, jednak została ona odnotowana. Analizy empirii z zakresu komponentu emocjonalnego postaw nieletnich pozwala wnioskować, iż ujawniły się zakładane, pozytywne rezultaty i widoczna jest poprawa u jednostek nieprzystosowanych społecznie, jednakże jest to zmiana subtelna. Można jednak stwierdzić, iż przy dalszych działaniach wzmacniających, kompetencje nieletnich będą osiągać pożądane parametry zachowania w obszarze postawy emocjonalnej. W odniesieniu do postawy działaniowej zaobserwowano znaczną aktywność. Chłopcy, którzy brali udział w etapie testowania nowatorskiej metody, potrafią lepiej korzystać z własnych wcześniejszych doświadczeń (inaczej mówiąc, uczą się na własnych błędach i starają się na nowo ich nie popełniać). Wyniki grupy testującej są trzy razy lepsze od pozostałych wychowanków. Ujawniła się więc korzystna zmiana w porównaniu z pierwszym badaniem. Dodatkowo, porównując wyniki uzyskane z pozostałych postaw należy stwierdzić, że to właśnie w postawie działaniowej zaszła największa zmiana. Jednostki chcą podejmować różnego rodzaju inicjatywy społecznie akceptowane. Na zakończenie prezentacji wyników po etapie testowania zaprezentowane zostaną rezultaty empirii odnoszące się do samooceny nieletnich.

Tabela nr 2: Wyniki badanych grupach dla podskal samooceny KNIIS po etapie testowania

Podskale KNIIS	Drugi pomiar Po etapie testowania innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych		Istotność
	M	SD	
SAMOOOCENA GLOBALNA	118,58	15,501	p<0,00
Samooocena ogólna, niespecyficzna	29,61	4,793	p<0,05
Sfera poznawczo-intelektualna	29,37	4,279	p<0,05
Sfera fizyczna	29,55	5,047	n.i
Sfera społeczno-moralna	30,78	4,268	p<0,00
Sfera charakterologiczna	29,47	4,046	n.i

Źródło: Ibidem

Powyższa analiza wskazuje, że w grupie wychowanków MOS, MOW i ZP, którzy brali udział w etapie testowania innowacyjnej metody resocjalizacyjnej zaszła istotna zmiana w samoocenie globalnej (zmiana średnio o 5 punktów) oraz w trzech samoocenach szczegółowych, takich jak samooocena ogólna, niespecyficzna, samooocena poznawczo-intelektualna oraz samooocena społeczno-moralna. W dwóch samoocenach szczegółowych nie obserwuje się znaczących zmian; należy do niej samooocena fizyczna i charakterologiczna. Poziom tych cech utrzymał się w badanej grupie na takim samym poziomie. U uczestników etapu testowania nie zauważono znaczącej zmiany w percepcji fizyczności, czyli wyglądzie zewnętrznym. Również samooocena w sferze charakterologicznej utrzymuje się na tym samym poziomie. Jest to przekonanie o własnej wytrwałości, rozwadze, zaradności, prawdomówności, ambicji, poczuciu humoru, czy też o optymizmie życiowym. Przeprowadzone badania potwierdzają zatem, że po zastosowaniu innowacyjnych oddziaływań resocjalizacyjnych, generalna samooocena jednostki wzrosła. Zmiana ta jest istotna statystycznie, czyli przeobrażenie, jakie zaszło pod wpływem podjętych działań podnoszących kompetencje jednostki nieprzystosowanej społecznie, jest nieprzypadkowe.

Z uwagi na fakt, że człowiek jest istotą złożoną, to pewne procesy ewolucyjne są skomplikowane i wymagają dłuższego działania czynnika. Ponadto należy zaznaczyć, iż modyfikacja charakteru człowieka jest trudnym i skomplikowanym procesem, jednak optymistyczne jest to, że im młodsza jednostka, tym zmiany są szybsze i skuteczniejsze.

Zakończenie

Dla młodzieży niedostosowanej i zagrożonej niedostosowaniem szkoły i placówki bywają jedynymi miejscami, w których może ujawniać i rozwijać swoje predyspozycje oraz zainteresowania. Istniejące możliwości zaspokajania ich potrzeb edukacyjnych uznać należy za skromne. Można ocenić, że jest tak z przyczyn organizacyjnych i finansowych. Zajęcia zaproponowane w projekcie innowacyjnym testującym *Drogowskaz życiowy* nie tylko pozwalają na rozpoznawanie i kształtowanie predyspozycji, ale i na wyrównywanie szans oraz różnic między uczniami z różnych środowisk społecznych. Analiza projektu w kategoriach specjalnych potrzeb edukacyjnych pozwala, by zaakcentować

walory wykorzystania innowacyjnych metod jako działań, które umożliwiają wychowankom pozytywne doświadczenia związane z funkcjonowaniem w roli ucznia i procesem uczenia się, uruchomienia motywacji wewnętrznej do uczenia się: poznawczej, związanej z ciekawością zainteresowaniami lub hubrystycznej, wynikającej z poczucia własnej ważności. Odwołując się do definicji *potrzeb*, czyli odczuwania przez jednostkę jakiegoś braku, poczucia braku czegoś, co jest niezbędne dla niej można stwierdzić, że pewne potrzeby muszą zostać dopiero "wywołane" w rezultacie odpowiednich oddziaływań resocjalizacyjnych. Zaspokajanie potrzeb jest motywem podejmowania aktywności. Motywy to stany napięcia pobudzające do działania. Ogół motywów to motywacja. W kategoriach potrzeb ludzkich bywa wyjaśniany proces rozwoju człowieka. Rozwój jest uwarunkowany możliwościami realizowania potrzeb. Wiele niefortunnnych wyborów młodzieży z zaburzoną socjalizacją wiąże się ze stereotypami społecznymi. Te stereotypy dotyczą przekonań o ich niskich możliwościach intelektualnych, niskich aspiracjach, małej motywacji, braku uzdolnień. Stereotypy stają się etykietami, a te z czasem włączane są w strukturę własnej tożsamości, blokując procesy samorealizacji/autokreacji młodzieży niedostosowanej społecznie.

Streszczenie

Nowe regulacje prawne wprowadzane od 2010 roku pozwalają, by problemy uczniów społecznie niedostosowanych lub zagrożonych niedostosowaniem ująć systemowo, z perspektywy specjalnych potrzeb edukacyjnych. Niepowodzenia szkolne odgrywają kluczową rolę w procesie powstawania zaburzeń w zachowaniu. W biografiiach szkolnych osób społecznie niedostosowanych kumulują się negatywne doświadczenia edukacyjne. W artykule wskazano innowacyjne podejście w kształceniu resocjalizującym, jakie zweryfikowano w ramach projektu *Drogowskaz życiowy*. Rezultaty badań potwierdzają skuteczność metod zastosowanych w pracy z młodzieżą niedostosowaną w obszarze zaspokajania jej specyficznych potrzeb edukacyjnych.

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, niepowodzenia szkolne, potrzeby edukacyjne, innowacyjne oddziaływania resocjalizacyjne (IOR) – autorski model wsparcia dla nieletnich

Summary

New law regulations have introduced since 2010 allow to recognize systematically the problems of students socially maladjusted or at risk of maladjustment, from the perspective of special educational needs. School failures play a key role in the process of emergence the behavioral disorders. In the school biographies of persons socially maladjusted, negative educational experiences are cumulated. The article indicates an innovative approach in the education of social reintegration, which was verified in the area of Signpost LIFE project. The research results confirm the efficacy of the methods used in work with youth, maladjusted in the area of satisfying the specific educational needs.

Key words: social maladjustment, school failures, educational needs, innovative social reintegration (IOR) – original model of support for minors

Bibliografia

1. Dąbrowska A., *Percepcja własnej sytuacji życiowej przez jednostki nieprzystosowane społecznie na przykładzie wychowanków MOW, MOS i Zakładów poprawczych* (w:) Bieńkowska, Fajfer-Kruczek (red.), *Resocjalizacja Probadca Praca Penitencjarna*. Cieszyn 2014
2. Dąbrowska A., *Innowacyjne Oddziaływania Resocjalizacyjne. Autorski model pracy edukacyjno-wychowawczej z nieletnimi*. Warszawa 2014
3. Dygoń M., Woliński I., *Projekty innowacyjne*. Warszawa 2011
4. Erikson E.H., *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań 2000
5. Erikson E.H., *Dopełniony cykl życia*. Poznań 2002
6. Erikson E.H., *Tożsamość a cykl życia*. Poznań 2004
7. Franken R., *Psychologia motywacji*. Gdańsk 2013
8. Galas B., Lewowicki T., *Osobowość a aspiracje*. Warszawa 1991
9. Konopczyński M., *Metody twórczej resocjalizacji*. Warszawa 2007
10. Konopnicki J., *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1966
11. Ostrowska K., *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*. Warszawa 1981
12. Trempała J., *Koncepcja rozwoju człowieka* (w:) *Psychologia, podręcznik akademicki. Podstawy psychologii, t. 1*. Gdańsk 2006
13. Urban B., *Stabilność – transformacja stabilnych i ukrytych zachowań dewiacyjnych* (w) F. Kozaczuk (red.), *Wybrane problemy pracy opiekuńczej i resocjalizacyjnej*. Kraków 1997b
14. Urban B., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków 2000
15. Wysocka E., *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata*. Kraków 2011
16. Ryś M., *Kwestionariusz do badania postaw w sytuacjach trudnych*. Warszawa 2011
17. Szczukiewicz P., *Rozwój społeczny a tożsamość*. Lublin 1998
18. Zaremba L., *Specjalne potrzeby rozwojowe i edukacyjne dzieci i młodzieży. Identyfikowanie SPR i SPE oraz sposoby ich zaspokajania*. Warszawa 2014